

Sławomir Augusiewicz

Skład i liczebność stałej armii w Prusach Książęcych w latach 1656-1660

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 27-47

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Augusiewicz

Skład i liczebność stałej armii w Prusach Książęcych w latach 1656—1660

Rozwój armii brandenbursko-pruskiej, którego początek przypada na lata drugiej wojny północnej 1655—1660, był już omawiany w syntetycznych ujęciach przedstawiających całość jej dziejów z klasyczną już monografią Curta Jany na czele¹. Informacji na temat składu i organizacji wojsk elektora Fryderyka Wilhelma dostarczają także wykazy opracowane dla okresu jego panowania bądź prezentujące tradycje jednostek istniejących w latach późniejszych². Stanowi to wystarczającą podstawę do omówienia ich udziału w operacjach wojennych, podejmowanych przeciwko Rzeczypospolitej, później także Szwecji. Brakuje jednak, zwłaszcza w polskiej literaturze, źródłowych studiów poświęconych wojskowości Prus Książęcych. Wprawdzie Księstwo tylko do roku 1655 posiadało własną organizację obrony krajowej³, nie została ona jednak od razu całkowicie zlikwidowana, a tylko zreorganizowana i dostosowana do jednolitych struktur militarnych wprowadzanych w scentralizowanym władztwie Hohenzollernów. Pewne cechy odrębności daje się zauważyć także w pozycji pruskiej administracji wojskowej w stosunku do centralnych instytucji oraz funkcjonowaniu odrębnego dowództwa.

Określenie składu i liczebności wojsk zgromadzonych w Prusach Książęcych, zwłaszcza w pierwszym okresie konfliktu polsko-szwedzkiego, jest zagadnieniem ważnym nie tylko z punktu widzenia ich udziału w działaniach wojennych. Wcześniejsze ustalenia oparte były głównie na literaturze niemieckiej i najważniejszych źródłach publikowanych⁴, dotarcie do rzadko dotychczas wykorzystanych materiałów źródłowych może je uściślić i skorygować. Znajomość potencjału militarnego elektora z pewnością rzutuje na ocenę jego postawy i znaczenia jako czynnika politycznego, „trzeciej siły” w tej wojnie.

Poniżej przedstawiono próbę omówienia zagadnień składu i liczebności stałego wojska w Prusach Książęcych w okresie od lutego 1656 (dla wcześniejszych miesięcy brak szczegółowego materiału źródłowego) do końca maja 1660, czyli do momentu zakoń-

1 C. Jany, *Geschichte der preussischen Armee vom 15. Jahrhundert bis 1914*, Bd. I, Osnabrück 1967.

2 G. A. Mülverstedt, *Die brandenburgische Kriegsmacht unter dem Grossen Kurfürsten*, Magdeburg 1888; *Stammliste der Königlich Preussischen Armee seit dem 16 Jhd bis 1840*, Berlin [b.d.]; G. Gieraths, *Die Kampfhandlungen der brandenburgisch-preussischen Armee*, Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, Bd. VIII, Quellenwerke, Bd. III, Berlin 1964.

3 Na temat obrony krajowej w Prusach Książęcych przed 1655 r. zob.: U. Marvitz, *Staatsräson und Landesdefension. Untersuchung zur Kriegswesen des Herzogtums Preussen 1640—1655*, Militärgeschichtliche Studien, Bd. XXX, Boppard a. Rhein 1984; O. Zimmermann, *Das Defensionswerk im Herzogtum Preussen unter dem Kurfürsten Georg Wilhelm*, Königsberg 1933.

4 S. Augusiewicz, *Działania militarne w Prusach Książęcych w latach 1656—1657*, Olsztyn 1999, ss. 26—40.

czenia wojny polsko-szwedzkiej i redukcji armii brandenbursko-pruskiej. Podstawę źródłową stanowią przechowywane w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem pruskie „Kriegs Etats”⁵, prowadzone od lutego 1656 r. księgi rachunkowe Generalnego Komisariatu Wojennego (General Kriegs Kommissariat), dokumentujące wydatki ponoszone na utrzymanie wojska, służb pomocniczych, personelu i administracji wojskowej w Prusach Książęcych. Generalnemu Komisariatowi Wojennemu poświęcono w literaturze niemieckiej i polskiej już wiele miejsca⁶. Utworzony w okresie drugiej wojny północnej w krajach podległych władzy elektora brandenburskiego, przejmował kompetencje stanów w zakresie kontroli nad oddziałami wojskowymi, organizowaniem i dystrybucją środków finansowych i zaopatrzeniem, niezbędnych do ich utrzymania. Komisariaty wojenne funkcjonujące w poszczególnych prowincjach podporządkowane były centralnej instytucji w Berlinie, na czele której stał Klaus Ernst von Platen. Nie podlegał mu początkowo komisariat pruski, a stojący na jego czele Johann Ernst von Wallenrodt posługiwał się, podobnie jak Platen, tytułem „generalnego komisarza wojennego”. Dopiero w październiku został on oddany pod zwierzchnictwo mianowanemu w tym miesiącu namiestnikowi Prus Książęcych Bogusławowi Radziwiłłowi⁷.

Spośród rachunków pruskiego komisariatu z lat 1656—1660 można wyodrębnić trzy grupy:

1. „Kriegs Etats des Monats — über seiner Churfürstl. Durchl. zu Brandenburg in dero Hertzogthumb Preussen stehenden Armee” — prowadzone od czerwca 1656 r. comiesięczne ewidencje jednostek podporządkowanych pruskiemu komisariatowi, z kalkulacją sum kontrybucyjnych, wykazem rzeczywistych rozchodów i źródeł ich pokrycia (dochody starostw i miast, kasa komisariatu, akcyza). Łącznie zachowało się trzydzieści osiem ksiąg „Kriegs Etats”, odnoszących się do okresu od czerwca 1656 do końca maja 1660; brakuje rachunków za styczeń 1657, wrzesień, październik i listopad 1658, styczeń, marzec i grudzień 1659; łącznie rozliczono miesiące marzec i kwiecień, lipiec i sierpień oraz październik i listopad 1657⁸. Składają się z dwóch części: ujętych w formie tabel, sporządzonych osobno dla każdej jednostki, garnizonów, marynarki wojennej, artylerii i sztabów generalnych, zestawień kalkulacji wydatków (Anforderung) i przyznanego żołdu, zaprowiantowania i furazu (Anweisung)⁹, oraz stanowiących podstawę rozliczenia rozporządzeń Fryderyka Wilhelma dotyczących wysokości żołdu i zaopatrzenia (Verpflegungs Ordonance), asygnacji podpisywanych przez generalnego komisarza wojennego Wallenrodta (od października 1656 r. przez namiestnika Prus Książęcych Bogusława Radziwiłła), roli popisowych poszczególnych jednostek.

5 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX Hauptabteilung, Ostpreussische Folianten (dalej: GStAPK, XX HA, OsF) 830/1—7, 831, 833, 834, 838/1—8, 839/1—9, 840/1—9, 841, 842/1—5.

6 G. Schmoller, *Der deutsche Beamtenstand vom 16 bis 18 Jh.*, w: *Kleine Schriften zur Wirtschaftsgeschichte, Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik*, hrsg. W. Fiedler, R. Karl, Tl. 2, Leipzig 1985, s. 719; K. Breyzig, *Die organisation der brandenburgischen Kommissariate in der Zeit von 1660 bis 1657*, Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte, Bd. V, 1882, s. 136 i n.; F. Wolters, *Die Zentralverwaltung des Heeres und der Steuern, Urkunden und Aktenstücke der inneren Politik des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Tl. I: *Geschichte der brandenburgischen Finanzen in der Zeit von 1640—1697*, Bd. II, München und Leipzig 1915, ss. 164—169; H. Helfritz, *Geschichte der preussischen Heeresverwaltung*, Berlin 1938, ss. 103—140; A. Kamiński, *Stany Prus Książęcych wobec rządów brandenburskich w drugiej połowie XVII w.*, Olsztyn 1995, ss. 132—150.

7 GStAPK, XX HA, OsF 1251, k. 3v—5v; A. Kamiński, *Nominacja Bogusława Radziwiłła na urząd namiestnika Prus Książęcych w 1657 roku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1998, nr 1, ss. 123—125.

8 GStAPK, XX HA, OsF 830/1—7, OsF 838/1—8, OsF 839/1—9, OsF 840/1—9, OsF 842/1—5.

9 Sposób prowadzenia rachunków omawia F. Wolters, op. cit., s. 247 i n.

2. „Preussischer General-Kriegs-Etats” — sumaryczne rachunki za określony okres, przedstawiane w sposób analogiczny do omówionego powyżej, z rozliczeniem poszczególnych jednostek w ramach kolejnych miesięcy (dwie księgi obejmujące okres od października 1657 r. do grudnia 1658 r. i za cały rok 1659)¹⁰. Rachunki z dwudziestu miesięcy (od lutego 1656 r. do końca września 1657 r.), ujęto w łącznych rozliczeniach dla każdej jednostki za cały ten okres, wyszczególniając kwoty przypadające na kolejny miesiąc. Księgi nie zawierają rolli popisowych, podają jedynie dowódcę, liczbę kompanii (bez podania ich stanu), wchodzących w skład jednostki, rzadziej nazwiska oficerów. W zakresie wydatków na poszczególne formacje uzupełniają dane brakujące w księgach „Kriegs-Etats”.

3. „Kriegs Etats über Einnahme und Ausgabe in Extraordinarien” — sumaryczne rozliczenie żołdu i zaopatrzenia przyznanego oficerom w służbie pruskiej, niepełniących funkcji dowódców regimentów, skwadronów bądź kompanii; szefom kompanii i sztabów regimentów wybranieckich, które okresowo były demobilizowane; oficerom zreformowanym (zdemobilizowanym); komendantom i sztabom kompanii garnizonów. Extraordinaria obejmowały ponadto koszty werbunku nowych jednostek, utrzymania poczty.

„Kriegs-Etats” dostarczają wiarygodnych, choć nie zawsze pełnych (problemy z ich wykorzystaniem do oszacowania ogólnej liczebności wojska w Prusach Książęcych zostaną omówione niżej) danych do opracowania pogłębionego studium na temat wojskowości pruskiej w drugiej połowie XVII w. — organizacji wojska brandenburskiego, składu społecznego i etnicznego, kadry oficerskiej, struktury wydatków na wojsko itp.

W skład stałego wojska w Prusach Książęcych od lutego 1656 r. do końca września 1657 r. wchodziły jednostki utworzone wiosną i latem 1655 r. przez Georga Friedricha von Waldeck na bazie zreorganizowanych kompanii obrony krajowej i przeprowadzonych w tym czasie werbunków, oddziały sformowane w Marchii i na Pomorzu, przerzucane do Prus Książęcych jesienią 1655 r. (korpus Otto Christopha von Sparr) i jesienią 1656 r. (korpus Georga von Dörflinger). W październiku 1657 r., po zawarciu przez Fryderyka Wilhelma traktatów z Rzeczpospolitą w Welawie i Bydgoszczy, znaczna część zgromadzonego w Księstwie wojska została wyprowadzona do Marchii. Liczba oddziałów pozostających na miejscu stale jednak wzrastała w wyniku prowadzonych akcji werbunkowych, przyjęcia na służbę pruską kilku kompanii Bogusława Radziwiłła. W związku z zagrożeniem Księstwa działaniami wojsk szwedzkich Paula Wirtz z Pomorza, wiosną i latem 1659 r. przybyły do Prus dwa regimenty piechoty i jeden rajtarii.

Dowódcą armii w Prusach Książęcych do września 1655 r. był Georg Friedrich von Waldeck. Po przybyciu do Księstwa Sparra, któremu Fryderyk Wilhelm w kwietniu 1655 r. powierzył naczelną komendę nad całością swoich wojsk, Waldeck zachował jednak sporą niezależność¹¹. Od 1657 r. pełnię kompetencji jako głównodowodzącemu elektor przekazał namiestnikowi Prus Książęcych Bogusławowi Radziwiłłowi.

Generalicja przy wojskach w Księstwie do września 1657 r. dzieliła się na sztab generalny piechoty (przy Generalfeldzeugmeistrze Otto Christophie von Sparr) i sztaby generalne jazdy (przy Generalleutnancie Georgu Friedrichu von Waldeck i General-

¹⁰ GSŁAPK, XX HA, OsF 833, OsF 84.

¹¹ Jany (op. cit., ss. 150—151) tłumaczył to osobistymi animozjami pomiędzy Sparrem i Waldeckiem, których źródłem był fakt, że Sparr wcześniej służył w armii cesarskiej, a Waldeck orańskijski.

majorze Christophe von Kannenberg). Sztab generalny piechoty stanowili: generalny komisarz wojenny Klaus Ernst von Platen, Generalmachtmeister Wolrad von Waldeck, Generalwachtmeister Joachim Rüdiger von der Goltz, naczelny prowiantmistrz (Generalproviantmeister) Hilger, naczelny audytor (Generalauditeur) Lindener, Generaladjutant Brand, naczelny kwatermistrz (Generalquartiermeister) Lieuten, kasjer Thomas Stricke, kapelan, aptekarz, naczelny dowódca taboru (Generalwagenmeister), prowiantmistrz (Proviantmeister) Goldbach, pisarz Hans Albrecht Lüdert, Alexander Braun, Christian Schlachter, Hans Rohl, dowódca żandarmerii (Generalgewaltiger), kat. W skład sztabu generalnego rajtarii przy Waldecku wchodził: generalny komisarz wojenny w Prusach Książęcych Johann Ernst von Wallenrodt, Generaladjutant, audytor, medyk, kapelan, dobosz, cyrulik, aptekarz, dowódca taboru (Wagenmeister), dowódca żandarmerii, kat. Sztab generalny przy Kannenbergu składał się tylko z adiutanta, pisarza i dobosza. W skład sztabu przy Bogusławie Radziwille wchodził pruski Generalny Komisarz Wojenny oraz: Generalmajor Joachim Ernest von Görtzke, naczelny kwatermistrz, naczelny adiutant, audytor, kasjer, medycy przy garnizonach w Królewcu, Pilawie, Labiawie i Welawie, kapelan, medyk, furier, dowódca taboru, trębacz, paucker, prowiantmistrz w Królewcu, profos, kat.

Armia brandenbursko-pruska zorganizowana była według wzorów zachodnioeuropejskich. Podstawową jednostką w formacjach pieszych, dragonських i rajtarskich była kompania, która regulaminowo składała się ze stu żołnierzy szeregowych (w piechocie 16 gefrajtrów i 84 gemajnow), sztabu kompanii, taboru z personelem (czterech knechtów taborowych — Wagenknechtów) oraz sześciu Passvolantów (passe-volant, tylko w piechocie, żołnierze rezerwowi, w razie potrzeby uzupełniający braki w stanie kompanii). Sztab kompanii w zależności od rodzaju formacji liczył: w rajtarii — 14 oficerów, podoficerów i personelu: (rotmistrz, porucznik, kornet, Wachtmeister, furier, trzech kaprali, dwóch trębaczy, pisarz, kowal, siodlarz, felczer); w dragonii — 15: kapitan, porucznik, chorąży, Wachtmeister, kapitan-arms (zbrojmistrz), furier, gefrajter kapral, pisarz, felczer, trzech kaprali, dwóch doboszy i kowal; w piechocie — 18: kapitan, porucznik, chorąży, trzech sierżantów, gefrajter kapral, furier, pisarz, kapitan-arms (zbrojmistrz), felczer, trzech kaprali, trzech doboszy i flecista) oraz czterech knechtów taborowych.

Z kompanii formowane były regimenty (od czterech do dwunastu kompanii), skwadrony (od dwóch do czterech kompanii), istniały również samodzielne frejkompanie. Na czele regimentów i skwadronów stał sztab, w skład którego wchodził: dowódca jednostki pułkownik (Oberst), podpułkownik (Oberstleutnant) i Oberstwachtmeister (w rajtarii) lub major (w piechocie), będący jednocześnie dowódcami kompanii (rotmistrzami w rajtarii, kapitanami w piechocie i dragonii). Komendę nad przyboczną kompanią dowódcy regimentu (Leibkompanie) sprawował Kapitanleutnant. Skład sztabu regimentu uzupełniali: kwatermistrz regimentu, adiutant (w rajtarii i dragonii), Wachtmeisterleutnant (w piechocie), kapelan, audytor, sekretarz, cyrulik (w rajtarii i dragonii), felczer (w piechocie), dowódca taboru (Wagenmeister), profos, kat i Steckenknecht. Łącznie sztab regimentu liczył trzynaście (w piechocie czternaście) osób.

Na etacie pruskim w okresie od lutego 1656 do maja 1660 znajdowały się¹²:

12 W zestawieniu została zachowana kolejność przyjęta w Kriegs-Etats.

Rajtaria

— gwardia przyboczna elektora pod dowództwem rotmistrza Ludwika de Wees;
— regiment rajtarii gwardii elektora od stycznia 1656 r. pod komendą pułkownika Aleksandra von Spaen. W lipcu 1656 r. przyłączono kompanię rotmistrza Pudlitz, w marcu 1657 r. doszła jedna kompania z regimentu pułkownika Adriana. Dowódcy kompanii (marzec, lipiec 1657 r.): podpułkownik Kanitz, Oberstwachmeister Klitzing, rotmistrzowie: Meyer, Mörner, Schwendy, Zunft, Goldstein, Woitke;

— regiment Generalleutnanta Georga Friedricha von Waldeck. Siedem kompanii sformowano na terenie Prus Książęcych latem 1655 r., dalsze przyłączono po przybyciu korpusu Sparra we wrześniu 1655 r. Dowódcy kompanii: podpułkownik Georg Hennig von Barfus, Oberstwachmeister Wilhelm Friedrich von Hülsen, rotmistrzowie — Wolff Siegmund von Polentz, Gerhard Nettelhorst, Josias von Waldeck (od grudnia 1656 r. podpułkownik), Christian Brandt (od lipca 1657 r. rotmistrz Judex), Heinrich Hermann Elverfeldt, Joachim Daniel von Troschkau, Peter von Ölsnitz, Antoin de Revaneur (od grudnia 1656 r.);

— regiment Generalwachtmeistra Christopa von Kannenberg. Sformowany w Duisburgu, przybył do Prus Książęcych we wrześniu 1655 r. Dowódcy kompanii: podpułkownik Bucht (w listopadzie 1656 r.), Oberstwachmeister Podevills (w listopadzie 1656 r.), rotmistrzowie — Brinnig, Knesebeck, Bülow, Hausich, Riedel, Bredow;

— leibkompania Bogusława Radziwiłła;

— freikompania generalnego komisarza wojennego Johanna Ernsta von Wallenrodt, pod komendą Kapitanleutnanta Johanna Possen (Posseume?);

— regiment pułkownika Wolfa Ernesta von Eller. Sformowany w lipcu 1655 r., w Prusach Książęcych od września 1655 r. Dowódcy kompanii: rotmistrzowie — Georg Sirps (Serx?), Birckholtz, Zunge (?);

— regiment pułkownika Heinricha von Wallenrodt. Sformowany latem 1655 r. w Prusach Książęcych z kompanii rajtarii obrony krajowej (Dienstpflichtige). Dowódcy kompanii: Oberstwachmeister Fabian von Hohendorff (w czerwcu 1657 r. podpułkownik, od lipca 1657 r. w regimencie Sachsen-Weimar), rotmistrzowie — Günter, Johann Michel Rorlah. W czerwcu 1657 r. regiment zredukowano do dwóch kompanii (jedna z nich Rorlaha), które przejął Hans Georg von Strein;

— regiment (skwadron) pułkownika Dietricha von Lessgewang. Sformowany latem 1655 r. w Prusach Książęcych z kompanii rajtarii obrony krajowej (Dienstpflichtige). W czerwcu 1656 r. zredukowany do dwóch kompanii, które przejął podpułkownik Heinrich von Kalnein. Jedną z kompanii dowodził rotmistrz Christoff von der Diehle. We wrześniu 1656 r. włączone do regimentu pułkownika Hansa Georga von Strein;

— regiment pułkownika Hansa Georga von Strein, od stycznia 1658 r. Bogusława Radziwiłła¹³. Sformowany w Prusach Książęcych. W lipcu 1657 r. przyłączono dwie kompanie z regimentu Heinricha von Wallenrodt, a w październiku 1659 r. trzy kompanie ze skwadronu Halle. Od lipca 1657 r. dowódcami kompanii byli: Kapitanleutnant Christoph Joachim von Pröck (od lipca 1658 r. rotmistrz Pierre de Clousel), podpułkownik Otto von Polenz (ostatni raz wymieniony w październiku 1658 r.), Oberstwachmeister Friedrich von Königseck (w czerwcu 1659 r. Johann von Löbel), Oberstwach-

13 Na temat dymisji Streina i przejęcia jego regimentu przez Bogusława Radziwiłła: Fryderyk Wilhelm do Bogusława Radziwiłła, Cölln an der Spree, 7 XII 1657, GStAPK, XX HA, OsF 1251, k. 34; Fryderyk Wilhelm do Bogusława Radziwiłła Cölln an der Spree, 8 I 1658, *ibidem*, k. 42v.

meister Johann Michel Rohrlach, rotmistrzowie — Heinrich von Pröck, Christoph Hallet (zredukowana w październiku 1657), Johann von Kreytzen (od czerwca 1659);

— regiment pułkownika Georga von Schönaich. Sformowany latem 1655 r. w Prusach Książęcych z kompanii rajtarii obrony krajowej (Dienstpflichtige). Dowódcy kompanii: Kapitanleutnant Erich Volmar (po raz pierwszy wymieniony w lipcu 1658 r.), Oberstwachmeister (w październiku 1657 r. podpułkownik) Dietrich von Polentz, rotmistrzowie — Wilmsdorf, Pegau (obydwaj wymienieni tylko w lutym 1656 r.), Wolff Christian von Schlieben, Jacob Lange (od października 1657 r.), Hagen (od października 1657 r., zredukowana w grudniu 1657 r.);

— regiment (skwadron) rajtarii podpułkownika Johanna von Manteuffel-Szöge. Sformowany latem 1655 r. w Prusach Książęcych z kompanii rajtarii obrony krajowej (Dienstpflichtige), przeformowany w czerwcu 1656 r. w regiment po połączeniu z dwiema kompaniami skwadronu pułkownika Georga Albrechta von Polentz i przekazany pod jego komendę;

— skwadron pułkownika Georga Albrechta von Polentz. Dwie kompanie zwerbowano latem 1655 r. w Prusach Książęcych¹⁴. W czerwcu 1656 r. przyłączono dwie kompanie Dienstpflichtige ze skwadronu Manteuffla. W marcu i kwietniu 1657 r. oraz od października 1657 r. do kwietnia 1658 r. i w lutym 1659 r. na etacie tylko oficerowie, żołnierze rozeszli się do domów. Dowódcy kompanii (wymieniani od maja 1658 r.): Kapitanleutnant Michel Hirsch, Oberstwachmeister Alexander von Teuffel, rotmistrzowie — Friedrich von Baudecker, Johann Friedrich von Polentz;

— skwadron pułkownika Heinricha von Halle. Zwerbowany w Prusach Książęcych latem 1655 r.¹⁵ W czerwcu 1656 r. przyłączono do regimentu Georga Heinricha von Wallenrodta dwie kompanie. W lutym 1657 r. powiększony o kompanię podpułkownika Stefana Kocha z dawnego regimentu pułkownika Adriana. Włączony do regimentu Bogusława Radziwiłła (dawnego Streina) w październiku 1659 r. Dowódcy kompanii (wymieniani od stycznia 1658 r.): Kapitanleutnant Andreas von Kreytzen, podpułkownik Stefan Koch (od sierpnia 1658 r. Friedrich Königseck), Oberstwachmeister Paul Bernhauer (zredukowana w kwietniu 1658 r.), rotmistrz Fabian von Lehwaldt;

— regiment pułkownika Aleksandra von Spaen. Po przejściu przez Aleksandra von Spaen komendy nad rajtarskim regimentem gwardii w styczniu 1656 r., jednostkę powierzono dowództwu pułkownika Johanna Georga von Sachsen-Weimar¹⁶. Utworzony w Brandenburgii, w Prusach Książęcych od września 1655 r. Dowódcy kompanii (od lutego 1656 r.): Kapitanleutnant Franz Biermann, podpułkownik Adrian von Nahm, Oberstwachmeister Heinrich Lethmate, rotmistrzowie — Heinrich Christoph von Birckmann, Jost Kall, Heinrich Wilhelm Goy; w lipcu 1657 r. wymienieni podpułkownik Fabian von Hohendorff i rotmistrzowie Elverfeldt, Stoislaff, Schlickum;

— pułk pułkownika Stefana Niewiarowskiego¹⁷;

¹⁴ Patenty Fryderyka Wilhelma dla podpułkownika Georga Albrechta von Polentz na werbunek dwóch kompanii rajtarii, Cölln an der Spree, 6 VIII 1655, GStAPK, XX HA, EM 83c, nr 7, k. 30; asygnacje Georga Friedricha von Waldeck dla Polentza, bm. 6 VIII 1655, ibidem k. 23.

¹⁵ Patent Fryderyka Wilhelma dla Heinricha von Halle na werbunek kompanii rajtarii, Cölln, 30 IV 1655, GStAPK, XX HA, EM 83c, nr 7, k. 10—11.

¹⁶ J. Trefftz, *Die brandenburgischen Kriegsdienste des Herzogs Johann Georg von Sachsen-Weimar 1656—1660*, Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte, Bd. XV, 1902, ss. 361—383.

¹⁷ Korespondencja pomiędzy pułkownikami litewskimi Dawidem Jordanem i Stefanem Niewiarowskim a Fryderykiem Wilhelmem w sprawie przyjęcia przez nich służby w Prusach Książęcych, *Urkunden und Actenstücke*

— skwadron podpułkownika Christopha de Brunell. Sformowany w kwietniu 1655 r., w Prusach Książęcych od września 1655 r. Po śmierci Brunella (8 października 1656 r. pod Prostkami) skwadron przejął podpułkownik Joseph von Katzeler. Dowódcy kompanii (od lutego 1656 r.): podpułkownik Joseph Katzeler, rotmistrzowie — Friedrich Wilhelm Freytack, Niclaus von Waldeck, Warth i Treskow (obydwaj w lipcu 1657 r.);

— regiment pułkownika Georga Heinricha von Wallenrodt. Utworzony na początku 1656 r., w czerwcu 1656 r. przyłączono dwie kompanie ze skwadronu Halle i jedną pułkownika Fabiana Otto von Königsegg. Po śmierci Wallenrodta (wrzesień 1656 r.) jednostkę od marca 1660 r. przejął pułkownik Balthasar von der Goltz¹⁸. Dowódcy kompanii (w lutym 1656 r.): rotmistrzowie — Bernhardt von Königseck, Carl Siegmundt von Pröck, Hans Georg Auerswald. Od lipca 1657 r.: Kapitanleutnant Christian von Wallenrodt (od czerwca 1659 r. Thomas Quplich), podpułkownik Jacob Davidson, Oberstwachmeister Valentin Grimm, rotmistrzowie Georg Ehrentreich von Burgsdorff, Joachim Hovestedt, Finck, Davidson (dwie ostatnie zredukowane w październiku 1657 r.), Carl Siegismund Pröck (od stycznia 1658 r.), Gottfried Holbach von der Port, Georg Bandemir (obydwaj od czerwca 1659 r.);

— skwadron pułkownika Eliasa von Kanitz. Zwerbowany w Prusach Książęcych latem 1655 r.¹⁹ W kwietniu 1656 r. razem z jedną kompanią Heinricha von Wallenrodt odkomenderowany do armii Karola Gustawa. Od lipca 1656 r. na służbie szwedzkiej;

— kompania pułkownika Fabiana Otto von Königsegg. Zwerbowana w Prusach Książęcych latem 1655 r.²⁰, w czerwcu 1656 r. oddana pod komendę Georga Heinricha von Wallenrodta;

— skwadron podpułkownika Johanna Schmidt von Schmiedseck. Po śmierci Schmidta (kwiecień 1659 r.) dwie kompanie z jego skwadronu we wrześniu 1659 r. zostały oddane pod komendę podpułkownika Lorenza von Versen²¹. Dowódcy kompanii: podpułkownik Hans Friedrich von Büttler, Kapitanleutnant Julius Wetzel (od stycznia 1659 r.), rotmistrzowie — Martin Ringen (wymieniony już w lutym 1656 r.), Driesen (od lipca 1657 r.), Hans Adam von Güntersberg (od stycznia 1659 r.);

— kompania (skwadron) pułkownika Lorenza Versena. Jedna kompania rotmistrza Christopha Mördera sformowana w Prusach Książęcych w kwietniu 1659 r. We wrześniu 1659 r. pod komendę Versena oddano dwie kompanie z dawnego skwadronu Schmidta — przyboczną (Leibkompanie) i podpułkownika von Büttler;

— kompania rotmistrza von Pudlitz. W lipcu 1656 r. włączona do Leibregimentu;

— kompania rotmistrza Georga Wilhelma von und zu Massbach, utworzona w Prusach Książęcych na początku 1656 r;

zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg, Bd. VII, hrsg. B. Erdmannsdörffer, Berlin 1877, ss. 464–466.

18 Fryderyk Wilhelma do Bogusława Radziwiłła, Richtenberg 4 X 1659, GStAPK, XX HA, OsF 1251, k. 133–133v.

19 Patent Fryderyka Wilhelma dla podpułkownika Eliasa von Kanitz na werbunek 150 żołnierzy, Cölln, 13 IV 1655, GStAPK, XX HA, EM 83c, nr 7, k. 9.

20 Patent Fryderyka Wilhelma dla rotmistrza Königsegga na werbunek kompanii rajtarii, Cölln, 30 IV 1655, GStAPK, XX HA, EM 83c, nr 7, k. 10–11.

21 Fryderyk Wilhelm do Bogusława Radziwiłła, Wyburg 6 V 1659, GStAPK, XX HA, OsF 1251, k. 116v; Fryderyk Wilhelm do Bogusława Radziwiłła, Weel, 12 V 1659, ibidem, k. 117v–118.

— regiment (skwadron) pułkownika Adriana. Po śmierci dowódcy jedna kompania pod komendą podpułkownika Stefana Kocha weszła w skład skwadronu Halle (od lutego 1657 r.);

— skwadron pułkownika Gustawa Grafa von Sayn-Wittgenstein. W Prusach Książęcych od jesieni 1656 r. Dowódcy kompanii w lipcu i sierpniu 1657 r.: podpułkownik von der Gröben, rotmistrzowie — Rosenbeck, Georg Albrecht Kattenhöffer, Neuer;

— regiment Generalwachtmeistra Georga von Dörflinger. Sformowany w pierwszej połowie 1656 r. na terenie Brandenburgii. W Prusach Książęcych od jesieni 1656 r. Dowódcy kompanii w lipcu 1657 r.: rotmistrzowie — Sachse, Krebs, Osten, Schlue(?), Schöpfer;

— regiment Generalwachtmeistra Joachima Ernesta von Görtzke. Zwerbowany w Marchii wiosną 1656 r. W Prusach Książęcych od jesieni 1656 r. Dowódcy kompanii w lipcu 1657 r.: rotmistrzowie — Maltitz, Greger;

— regiment pułkownika Albrechta Christopha von Quast. W Prusach Książęcych od jesieni 1656 r. Dowódcy kompanii w lipcu 1657 r.: rotmistrzowie — Bohlmann, Henning;

— regiment pułkownika Georga Abrahama von Pfuel. W Prusach Książęcych od jesieni 1656 r. Dowódcy kompanii w lipcu 1657 r.: rotmistrzowie — Beyer, Blumenthal;

— regiment pułkownika Johanna von Hille. W Prusach Książęcych od jesieni 1656 r. Dowódcy kompanii w lipcu 1657 r.: rotmistrzowie — Albrecht, Grünberg;

— kompania rotmistrza Joachima Albrechta von Brumse;

— skwadron pułkownika Martina von Wallenrodt. Formowany w Prusach Książęcych od lutego 1659 r.²² Dowódcy kompanii (luty 1659 r.) — Oberstwachtmeister von Parck, rotmistrz von Littwitz;

— regiment pułkownika Christiana von Zastrov. Podpułkownik Zastrov wykazywany na etacie pruskim już w lutym 1657 r. (w Pieszku). Dowódcy kompanii (czerwiec 1659 r.): Kapitanleutnant F. Ch. Friessen, podpułkownik Christian Kleist, Oberstwachtmeister Röller, rotmistrzowie — A.J.(?) Kleist, Jürgen Ernest Glassenapp, Christian Heinrich von Dewitz, Tessen Berndt von Steinwehr.

Dragonia

— kompania gwardii elektora pod komendą pułkownika Pierre'a de la Cave. W 1655 r. po najeździe szwedzkim major Georg von Ölsen ze stoma dragonami przeszedł ze służby polskiej na elektorską. We wrześniu 1656 r. oficerami w tej kompanii byli Kapitanleutnant Johann von Görtzke i porucznik Gottfried von Olsen;

— skwadron Generalleutnanta Georga Friedricha von Waldeck. Na początku 1656 r. zwerbowano w Prusach Książęcych cztery kompanie — przyboczną pod komendą Kapitanleutnanta Matthiasa de Laverne, podpułkownika Aulacka oraz kapitanów Heinricha Erbtruchssesa i Johanna Boddensbrucha. W czerwcu 1656 r. utworzono piątą kompanię kapitana (w grudniu 1656 r. majora) Dennemarcka, a od lipca 1657 r. trzy następne — kapitanów Johanna Molssona, Völckera Meyerincka i Budritzky'ego. We wrześniu 1657 r. komendę nad czterema kompaniami przejął podpułkownik Caspar von Hohendorff (do września 1657 r. Oberstwachtmeister, dowódca kompanii w pieszym regimencie gwardii);

²² W sprawie przyjęcia na służbę Martina von Wallenrodt i formowania przez niego regimentu rajtarii: Fryderyk Wilhelm do Bogusława Radziwiłła, Wyburg 24 III 1659, GStAPK, XX HA, OsF 1251, k. 116v.

— regiment podpułkownika Caspara von Hohendorff. Składał się z czterech kompanii z dawnego regimentu Waldecka—Dennemarcka, Erbtruchssesa (od czerwca 1659 r. kapitana Caspara Piltz), Boddenbrucha i Budritzky'ego (od czerwca 1659 r. kapitana Melchiora Schumachera) i utworzonej we wrześniu 1657 r. kompanii kapitana Horcherta. Od sierpnia 1658 r. jako regiment gwardii;

— regiment Bogusława Radziwiłła, w Prusach Książęcych od września 1657 r. Dowódcy kompanii: Kapitanleutnant Buchholz (w czerwcu 1659 r. David Zack, w lutym 1660 r. Fromholdt Flock), podpułkownik Wilhelm von Block, kapitanowie — Michel Flock, Johann Pohl. W marcu 1659 r. przybyła ze Słucka do Prus Książęcych kompania majora Carla Calicka von Netzetiz;

— skwadron podpułkownika Hansa Georga von Auer. Utworzony latem 1655 r. w Prusach Książęcych, od grudnia 1656 r. do września 1657 r. wchodził w skład regimentu Sparra. Dowódcy kompanii: podpułkownik Alexander Ernst von Manteuffel (od listopada 1658 r.), Kapitanleutnant Jacob Kich (w sierpniu 1658 r., od czerwca 1659 r. Siegmund Pomiana), kapitanowie — Matthias von Quilla (Cuylla) (od czerwca 1659 r. Christian Rhode), Gabriel Ludwig Dziergowski (od sierpnia 1658 r. Levin von Auer);

— regiment Generalfeldzugmeistra Otto Christopha von Sparr. Formowany od października 1656 r. w Prusach Książęcych, do nowo zwerbowanych kompanii majora Lubnau, Kapitanleutnanta F. A. Boxstart (?), kapitanów — Packmohra, Borowskiego, Kohole(?), Hilgena, Mülbe, przyłączono trzy kompanie skwadronu Auera. We wrześniu sześć kompanii wycofano do Marchii, cztery przekazano pod komendę Auera;

— kompania Generalwachtmeistra Christopha von Kannenberg. Utworzony na początku 1656 r. w Prusach Książęcych;

— kompania Generalwachtmeistra Joachima Ernesta von Görtzke. Zwerbowana w październiku 1658 r. w Prusach Książęcych. Dowodzona przez Kapitanleutnanta Mauritzę Garberdinck;

— regiment pułkownika Eliasa von Kanitz. Powstał latem 1655 r. z kompanii dragonii obrony krajowej (Dienstpflichtige), uzupełnionych werbunkami. Od lipca do listopada 1656 r. pod komendą zostawali jedynie zwerbowani, Dienstpflichtige rozeszli się do domów. Dowódcy kompanii (od października 1656 r.): Kapitanleutnant Sebastian Eppin (od lipca 1657 r. Caspar von Lessgewang), podpułkownik Jacob Schröter, kapitanowie — Augustin Schultz, Heinrich von Knobelsdorff;

— skwadron pułkownika Christiana Ludwiga von Kalckstein. Zwerbowany w Prusach Książęcych latem 1655 r. Dowódcy kompanii (w lutym 1656 r.): podpułkownik Grumbkow, major Lansky, kapitanowie: Liebe, Kalckstein, Piltz;

— regiment pułkownika Georga von Ritterforth. Do maja 1656 r. jednostką dowodził pułkownik Friedrich von Schlieben. Zwerbowany w Prusach Książęcych latem 1655 r. W czerwcu przekształcony w regiment piechoty. Dowódcy kompanii (w lutym 1656 r.): podpułkownik Georg von Ritterforth, major Melchior von Rippen, Kapitan Teophil von Polentz;

— skwadron pułkownika Heinricha von Halle. Zwerbowany latem 1655 r. w Prusach Książęcych. Kompaniami dowodzili kapitanowie Baltzer Fabian von Götzen (do października 1657 r.) i Wolfgang Kegler;

— kompania pułkownika Heinricha von Wallenrod. Utworzona na początku 1656 r. w Prusach Książęcych. Dowodził kapitan Thomass Duplessis;

— kompania pułkownika Georga von Schönaich. Utworzona w 1655 r. w Prusach Książęcych. Dowodził kapitan Kreytzen;

— kompania (skwadron) pułkownika Georga Heinricha von Wallenrodt. Utworzona w marcu 1658 r. w Prusach Książęcych. Od lutego 1660 r. jednostkę przejął pułkownik Balthasar von der Goltz. Dowódcy kompanii: Kapitanleutnant Georg von Venediger, kapitan Samuel von Polenz.

— kompania kapitana Albrechta von der Mülben;

Piechota

— regiment gwardii elektora. Latem zwerbowano w Prusach Książęcych cztery kompanie²³, potem dołączyły kompanie gwardii pruskiej (preussische Leibgarde) i brandenburskiej (märckische Leibgarde). Dowódca regimentu pułkownik Pierre de la Cave od 8 września 1657 r. był również gubernatorem Pilawy, której garnizon stanowiły kompanie podpułkownika Otto von Prömöck (komendant garnizonu), kapitana Kaspra Christoffa Klitzing, kapitana Friedricha Wilhelma von Rödern. Leibkompanie Kapitanleutnanta Hansa Heinricha von Schlabrendorff (we wrześniu 1657 r. wycofana do Marchii) od grudnia 1656 r. stacjonowała w Labiawie. Kompania podpułkownika Heinricha Oppen od lipca 1656 r. stacjonowała w Lidzbarku, latem 1658 r. w Fischhausen;

— regiment Generalfeldzeugmeistra Otto Christopha von Sparr. Sformowany w kwietniu 1655 r. w Liepstadt i Minden, w Prusach Książęcych od września 1655 r. Dowódcy kompanii (od października 1656 r.): Kapitanleutnant Hans Lehmann, podpułkownik Moll, Oberstwachmeister Jacob Teckler, kapitanowie: Vladislav Sparr (od lipca 1657 r. Joel), Kreckeler, Gessler, Ernst Weyler, Rudolf von Schlewitz, Johann Bombeck, Brandt, Hans Dietrich Arnheim, Maurmeister (od maja 1657 r.);

— regiment Generalleutnanta Georga Friedricha von Waldeck. 27 lutego 1657 r. regiment przekazany pułkownikowi Gerhardtowi von Bellicum. Sformowany w Prusach Książęcych latem 1655 r. z wybrańców, uzupełniony werbunkami. Od wiosny 1657 r. stacjonował we Friedrichsburgu (Bellicum był komendantem twierdzy). Dowódcy kompanii: od czerwca 1656 r. — Kapitanleutnant Christoff von Mörder (w lipcu 1658 r. wymieniony już Johann Heinrich von Fürstenberg, w październiku 1656 r. porucznik w kompani Thalau; Mörder w kwietniu 1659 dowodził kompanią rajtarii w skwadronie Versena), major Nicklaus Pfeiffer (do lutego 1657 r.), kapitan Ernst Gottlieb Börstel (od marca 1657 r. Heinrich von Bellicum, w lipcu 1659 r. Peter von Hoverbeck), kapitan (od marca 1657 r. Oberstwachmeister) Wilhelm von Polentz, od lipca 1656 r. — kapitan Fabian Platen, kapitan Jürgen Albert Thalau (do października 1657 r.), — od grudnia 1656 r. major (od marca 1657 r. podpułkownik) Bernhardt Stürmann, kapitan Hans von Beller Thalau (do października 1657 r.), od marca 1657 r. — kapitan Levin Bellicum;

— regiment pułkownika Christopha Albrechta zu Dohna. Zwerbowany w Prusach Książęcych latem 1655 r. Na początku 1656 r. piechota Dohny weszła w skład regimentu Georga Friedricha von Waldeck;

— regiment Generalmajora Wolrada von Waldeck. W Prusach Książęcych od września 1655 r. Od lutego 1657 r., po śmierci Wolrada, komendę nad regimentem przejął

23 Kapitulacje na werbunek po jednej kompanii piechoty do regimentu gwardii dla Caspara von Hohendorff i Friedricha Wilhelma von Rödern, Cölln an der Spree, 16IV1655, GStAPK, XX HA, EM 83c, nr 7, k. 8; kapitulacja na werbunek dwóch kompanii dla Oberstwachmeistra Heinricha Oppen, Cölln an der Spree 13IV1655, ibidem, k. 9.

Georg Friedrich von Waldeck. Dowódcy kompanii od grudnia 1656 r.: Kapitanleutnant Michel Pauli, podpułkownik Gerhardt von Bellicum (w lutym 1657 r. Albrecht von Schripp, od maja 1657 r. Mathias Zastrov, wcześniej w regimencie pieszym Ritterforta), kapitanowie — Abraham Wirich, Johann Molsson (od lipca 1657 r. Conrad Luckhardt; Molsson w dragonii G. F. Waldecka), Johann Meyerinck, Edvart Dontzelaerm, Völkert Meyerinck (od lipca 1657 r. Ernst Gottlieb Börstel, wcześniej w regimencie piechoty G. F. Waldecka/Bellicum; Meyerinck w dragonii G. F. Waldecka), Alexander Riesenber, Muht, Hendrich Kühnemann, Adolf Meyerinck, Jacob Sauer (czterej ostatni do lutego 1657 r.);

— regiment Generalmajora Joachima Rüdigera von der Goltz. Goltz przejął trzy kompanie z dawnego regimentu Trotta. Przybył do Prus Książęcych zapewne na początku 1656 r. Dowódcy kompanii (od czerwca 1656 r.): Kapitanleutnant Johann Siegmund von Waldau, podpułkownik Dietlof Friedrich von Barfus, Oberstwachmeister Henning Klenck, kapitanowie — Heinrich Adam von der Osten (od czerwca 1657 r. Termo), Bertold Kracht, Hans Christoph Zacharias von Rochow, Christian Weyler, Albrecht Döberitz;

— regiment pułkownika Caspara von Sieberg. Przybył do Prus Książęcych zapewne na początku 1656 r. Dowódcy kompanii (od lutego 1656 r.): Kapitanleutnant Johann Thessinger, podpułkownik Gerhard von Trentz, Oberstwachmeister Jacob von Dünnewald (do grudnia 1656 r.), kapitanowie — Johann Graff von Brausfeldt (do grudnia 1656 r.), Wilhelm Croy (do grudnia 1656 r.), Dietrich Bachman (do grudnia 1656 r.), Burhard Schultza (od maja 1658 r. Johann Graff von Brausfeldt), Adam von Dreisen, Jacob Inghenhäff, Abraham Loyson, Casper Christoph Kletzing;

— skwadron (regiment) pułkownika Christiana Ludwiga von Kalckstein. Zwerbowany latem 1655 r. w Prusach Książęcych. W maju 1656 r. odkomenderowany do armii szwedzkiej. Dowódcy kompanii: podpułkownik Nettelhorst, major Schrötter, kapitanowie — Polentz, Ölsnitz;

— regiment Obersta Johanna von Klingsporn. Sformowany latem 1655 r. z kompanii wybrańców. Dowódcy kompanii (od grudnia 1656 r.): Kapitanleutnant Johann Georg Nolde (od lipca 1657 r. Kapitanleutnant Andreas Mansueth; od maja 1658 r. ponownie Nolde; od lutego 1659 r. Johann Georg Grossmann, wcześniej porucznik w kompanii Lehndorffa; od stycznia 1660 r. Samuel Lindemann), podpułkownik Fabian Melchior von Lehndorff (do września 1659 r.), Oberstwachmeister Adam Friedrich von Parthein (do stycznia 1660 r.), kapitanowie — Georg Christoff von Gattenhöffen (do października 1657 r.), Heinrich von Quooss (do stycznia 1660 r.), Friedrich König (do października 1657 r.), Ahasverus von Lehndorff (od lutego 1659 r. do stycznia 1660 r.), Wolff Christoph von Kreytzen (od września 1659 r.);

— regiment pułkownika Christopa Friedricha von Dobeneck. Sformowany latem 1655 r. z kompanii wybrańców. Zimą 1655/1656 rozeszli się, regiment zebrał się ponownie w sierpniu 1656 r. Dowódcy kompanii (od sierpnia 1656 r.): Kapitanleutnant Andreas von Puttkamer (od lipca 1657; w maju 1658 r. Christian von Schertwitz; od września 1659 r. Nicolaus Joachim von Bornthin, wcześniej porucznik w kompanii Venedigera), podpułkownik Johann Christoph Venediger, Oberstwachmeister Kentzel (do grudnia 1657 r.), major Siegmund Dobeneck (od stycznia 1659 r.), kapitanowie — Caspar Neudorff (od września 1659 r. Joachim von Osten), Friedrich Deyhorn (do grudnia 1657 r.), Heinrich Kamnick;

— regiment pułkownika Jonasa Casimira zu Eulenburg²⁴. Sformowany latem 1655 r. z kompanii wybrańców. Dowódcy kompanii (od czerwca 1656 r.): Kapitanleutnant Georg Gottschalck, podpułkownik Wolff Dietrich von Wilmsdorff (od czerwca 1658 r. Fabian von und zu Massenbach), major Johann Löbel (od czerwca 1658 r. do stycznia 1660 r.), kapitanowie — Tiefels (do grudnia 1656 r.), Georg von Gersdorff (od grudnia 1656 r. Oberstwachmeister; do października 1657 r.), Georg Albrecht von der Ölsnitz (do października 1657 r.), Hendrich Reiman (do grudnia 1656 r.), Wolff Ernst von der Ölsnitz (do stycznia 1660 r.), Christoff Emmanuel Schneuber (do grudnia 1656 r.), Friedrich Gilgau, Michel Cleophas (od czerwca 1658 r.);

— skwadron pułkownika Petera Kluita. Zwerbowany w Prusach Książęcych, prawdopodobnie zimą 1655/1656. Po śmierci Kluita zredukowany do dwóch kompanii, które przejął pułkownik Jobst Friedrich von Götzen. Dowódcy kompanii (od czerwca 1656 r.): Kapitanleutnant Hans von Borg (od grudnia 1656 r. Marten Ditmar), podpułkownik Georg Friedrich von Sparr, kapitanowie — Benedict Dietrich, Heinrich Lepsch (Leps), Hans Heinrich von Potgiesser, Anselm Casimir Ferdinand von Sparr (od września 1656 r. Oberstwachmeister; do czerwca 1657 r.), Jobst Christoph Brandt (do września 1656 r.), Fabian Wayssel, Ludewich Pudewels (od grudnia 1656 r. Hans Georg Berg), Bylau (Bülow) (od czerwca 1656 r.);

— skwadron pułkownika Heinricha von Halle. Zwerbowany latem 1655 r. w Prusach Książęcych. Dowódcy kompanii (od sierpnia 1656 r.): Kapitanleutnant Mathias Brüneck, podpułkownik Hans Ernst Rippen, kapitanowie — Hans Eller, Adam Friedrich von Goldheim. Od lipca 1657 r.: Kapitanleutnant Emmanuel Krauss (od lipca 1658 r. Johann Heinrich Baranowski, wcześniej porucznik w kompanii Falckmanna), kapitanowie — Wilhelm Reinhard von Halle, Johann Schotter (od października 1657 r. do lipca 1658 r. Falckmann), Johann Georg Plettenberg (do października 1657). W lipcu 1657 r. kompanie Wilhelma Reinharda von Halle i Plettenberga stacjonowały w Louisenschanze koło Labiawy (Halle był komendantem twierdzy);

— kompania pułkownika Dietricha von Lessgewang. Utworzona wiosną 1656 r. do obrony Pizy. Dowodzona przez majora Hansa Georga von Hohendorf stacjonowała w Pizy, od jesieni 1658 r. w Królewcu;

— regiment pułkownika Georga von Ritterforth. W styczniu 1657 r. przeszedł na służbę szwedzką. Dowódcy kompanii (od września 1656 r.): Kapitanleutnant Andreas Mewel, podpułkownik Matthias von Zastrov, major Georg Ernst von Königseck, kapitanowie — Anton Teckler, Friedrich von Osterhaus, Georg Preuss, Johannes Dietrich Braun, Andreas Schreck, Martin Tönnig, Johann Friedrich Tönnig;

— regiment pułkownika Boguslava von Schwerin. Do Prus Książęcych został przetrzucony z Kołobrzegu 18 maja 1657 r. Dowódcy kompanii (od maja 1657 r.): kapitanleutnant Adam Plassburg (do lutego 1659 r.; w styczniu 1660 r. Joachim Otto von Zadow, wcześniej porucznik w kompanii Bonina), podpułkownik Ulrich von Bonin, Oberswachmeister Siegmund Brandt, kapitanowie — Christian Kleist (od lutego do

24 G. Sommerfeldt, *Die Begründung des freiherrlich Eulenburgischen Regiments zu Fuß und dessen erste Entwicklung (in den Jahren 1656—57)*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Masovia, 1908, H. 13, ss. 1—22; idem, *Geschichte des Freiherrlich Eulenburgischen, seit 1667 fürstlich Radziwillischen Regiments zu Fuss. Fortsetzung 1658—1669*, ibidem, 1910, Bd. XV, ss. 161—210.

grudnia 1659 r. Adam von Plassburg), Jacob Nimmer, Heinrich Kleist (od stycznia 1660 r. Adam von Plassburg), Boguslav Wedel (od lutego 1660 r. Heinrich Kleist), Georg Heinrich Schnell (do grudnia 1659 r.);

— skwadron podpułkownika Hansa Balthasara von Borowski. Sformowany z kompanii wybrańców, zebrał się w sierpniu 1656 r. Dowódcy kompanii (od września 1656 r.): kapitan Gottfried von Olsen, kapitan Gerhardt Stadtländer (od lipca 1657 r. Wagner);

— regiment podpułkownika Christopha Hildebranda von Nettelhorst. Składał się z dwóch kompanii. Kompania kapitana Christopha Klein (od sierpnia 1658 r. pod komendą Wolffa Ernsta von Waysel; od kwietnia 1659 r. Alexandra von Nettelhorst; od stycznia 1660 r. Wolffa Albrechta von Kreytzen) stanowiła garnizon w Labiawie. Druga kompania (od kwietnia 1659 r. dowodzona przez Kapitanleutnanta Sebastiana Bilanck; od października 1659 r. podpułkownika Mauritza Lavell) od sierpnia 1658 r. na zamku w Królewcu, gdzie Nettelhorst był komendantem;

— kompania kapitana Albrechta von der Mülbe;

— kompania gwardii Bogusława Radziwiłła. Formowana w maju i czerwcu 1659 r. w Prusach Książęcych. Dowodzona przez kapitana Heinricha Panzera;

— freikompania pułkownika Teophila von Lehwaldt. Formowana w Prusach Książęcych w lipcu i sierpniu 1657 r.;

— regiment pułkownika Johanna Casimira Moll. Formowany w Prusach Książęcych w lipcu i sierpniu 1658 r. Dowódcy kompanii: Kapitanleutnant Peter Klamp, kapitan Georg Albrtecht Pilgram (obydwaj w lutym 1660 r.), kapitan Caspar Horch (do grudnia 1659 r.);

— regiment pułkownika Gustawa Grafa von Seyn-Wittgenstein. Sformowany w Marchii, w Prusach Książęcych od sierpnia 1659 r. Dowódcy kompanii (od sierpnia 1659 r.): Kapitanleutnant Nicolaus Langerich, podpułkownik Rudolf von Münster, Oberstwachmeister Joachim Steinbrecher, kapitanowie — Martin Grundemann, Johann Walter, Maximilian von Hüttendorff (do grudnia 1659 r.), Friedrich von der Marwitz (do grudnia 1659 r.), Berndt Arnwaldt;

— regiment pułkownika Caspara Reinharda von Hundbeck. Zwerbowany w maju 1656 r. w Marchii, w Prusach Książęcych od sierpnia 1659 r. Dowódcy kompanii (od sierpnia 1659 r.): Kapitanleutnant Thomas Chappel, podpułkownik Franz Christoff Müntz, Oberstwachmeister Johann von Rössfeldt (Rassfeld), kapitanowie — Martin Stein, David Spens, la Trille (Trill; Trillien) (od stycznia 1660 r. Paunhuss), Johan Simon, Johann Elswig;

— garnizon Kłajpedy. Od października 1657 r. do czerwca 1659 r. były to dwie kompanie: podpułkownika Levina Nolde (komendant garnizonu; gubernatorem twierdzy był pułkownik Jobst Friedrich von Götzen) i Kapitanleutnant Niclus Röppen.

Artyleria

Do października 1657 r. na etacie pruskim znajdowały się artyleria brandenburska (Sparra od 10 czerwca 1656 r. i Dörfflingera od grudnia 1656 r.) oraz pruska pod komendą (od 1658 r.) pułkownika Johanna von Hill. W skład sztabu artylerii wchodził: Oberhauptmann Andreas Helmich, porucznik Joachim von Rappe, kapitan — pirotechnik (Feuerwercker) Martin Wehlman. W październiku 1658 r. artyleria pruska liczyła sześćdziesięciu siedmiu oficerów, podoficerów i personelu oraz dwustu knechtów.

Marynarka wojenna

Na etacie od października 1657 r. Flotą dowodzili pułkownik Johann von Hill i kapitan Dürck Rochss, a w jej skład wiosną 1658 r. wchodziło: czterdziestu czterech marynarzy, dwóch kaprali, pięciu gefrajtrów i dziewięciu żołnierzy²⁵.

W latach 1656—1660 stan poszczególnych formacji i liczebność kompanii ulegały wielokrotnie zmianom. W warunkach trwającej wojny bezpośrednie skutki kampanii, dezercja i choroby, czasowe demobilizacje oddziałów obrony krajowej (wybrańców i Dienstpflichtige) z jednej strony, z drugiej zaś sukcesywnie prowadzone akcje werbunkowe podejmowane w celu uzupełnienia stanu, redukcje osłabionych jednostek i łączenie ich z innymi sprawiało, że stała liczba kompanii utrzymywała się tylko w krótkich okresach. Można je jednak precyzyjnie wyodrębnić na podstawie Kriegs-Etats, w których figurują wszystkie jednostki (z podaną liczbą kompanii), pozostające na etacie pruskim w danym okresie. Kriegst-Etats, zawierają również dane na temat liczebności, ale tylko tych kompanii, którym przyznano żołd, zaopatrzenie lub kwatery, a więc przebywających w Księstwie. Nie dotyczyło to oddziałów biorących udział w działaniach wojennych poza granicami Prus Książęcych.

Formalnie podstawą kalkulacji kosztów utrzymania kompanii była przedstawione komisariatowi rolle — wykaz osobowy znajdujących się pod bronią oficerów, podoficerów, personelu i żołnierzy szeregowych, sporządzany każdego miesiąca przez pisarza kompanii w oparciu o popis (Musterung), czyli przegląd jednostki, zawierający oprócz personaliów również rangi i funkcje, niekiedy narodowość²⁶. Rolle stanowią najbardziej wiarygodną i pełną podstawę do obliczenia faktycznego stanu jednostki, ale były sporządzane bardzo nieregularnie, tylko dla każdej kompanii oddzielnie i tylko dla wybranych miesięcy bądź krótkich okresów. Natężenie działań wojennych latem 1656 r., w pierwszej połowie 1657 r., jesienią i zimą 1658/1659 i zaangażowanie w nich dużych korpusów brandenbursko-pruskich sprawiało, że w tych miesiącach nie przeprowadziła popisu ani jedna kompania rajtarska lub dragońska oraz niewielki tylko procent kompanii pieszych (głównie stanowiących garnizony). Niejednokrotnie zdarzało się, że rolle sporządzano dla części kompanii, w kilku przypadkach tylko dla jednej z całej jednostki. W praktyce komisariat przyznawał kontrybucje również tym oddziałom, które nie przedstawiły roli, opierając obliczenia wysokości żołdu i zaopatrzenia na popisach z poprzednich miesięcy lub przyjmując regulaminowy stan sztabu kompanii i szeregowych. Z oczywistych względów dane te, jako nieodpowiadające stanowi faktycznemu, nie mogą być uwzględnione. Pewnym uzupełnieniem (jednak niekompletnym) luk istniejących w omawianym materiale źródłowym może być wykaz kompanii wchodzących w skład korpusu Sparra w lipcu 1657 r., zawierający ich stany faktyczne²⁷. Nawet dla tego miesiąca nie jest jednak możliwe obliczenie ogólnego stanu wojsk stacjonujących w Prusach Książęcych poprzez proste zsumowanie podanych liczebności.

25 GStAPK, XX HA, OsF 833, k. 226. Zob. także: Rössel, *Die erste brandenburgische Flotte im schwedisch-polnischen Kriege 1658 r. — 1660 und ihr Kommandeur Obrist Johann von Hille*, Berlin 1903, ss. 19—114, Anlage I i II.

26 Instrukcje w sprawie przeprowadzania popisów i sporządzania roli: Projekt einer Instruction einen Musterkommissar in Cleve — Mark [b.d.], F. Wolters, op. cit., ss. 382—386; Instruktion für den Kriegskommissar Friedrich Wincler, Königsberg, 1 X 1656, w: ibidem, ss. 387—391.

27 GStAPK, XX HA, OsF 838/5, k. 56—60.

Możliwe jest natomiast, przy uwzględnieniu pewnych warunków, oszacowanie w oparciu o średnie stany kompanii wyliczone dla miesięcy, w których popis przeprowadzała liczba kompanii jak najbardziej zbliżona do ogólnej liczby pozostających na etacie pruskim. Dane z kilku miesięcy, kiedy popisywało się pięć—sześć lub mniej kompanii, odnoszą się najczęściej do jednego regimentu i nie są reprezentatywne dla wszystkich formacji. W istocie istniały znaczne rozpiętości między liczebnością poszczególnych kompanii w tym samym czasie, nawet w ramach jednej jednostki. Na przykład po zakończeniu kampanii w Polsce w lipcu 1657 r. kompanie w regimencie Georga Friedricha von Waldeck liczyły odpowiednio: 30, 56, 58, 61, 70 i 90 żołnierzy szeregowych, a w popisującym się w tym samym czasie skwadronie Kanitza były kompanie złożone z dwunastu i dwudziestu czterech żołnierzy. W lipcu 1658 r. przed podjęciem działań w Prusach Królewskich, kompanie dragonii Bogusława Radziwiłła liczyły: 46, 65, 77 i 94, a stan jednostek Auera był nawet wyższy od regulaminowego (100, 102, 107). Liczebność kompanii piechoty z regimentu Wolrada von Waldeck w sierpniu 1656 r. wynosiła: 105, 123, 100, 102 i 103 żołnierzy, a w grudniu tego roku, po walkach przeciwko pospolitemu ruszeniu żmudzkiemu we wschodnich starostwach Księstwa, spadła do: 77, 82, 22, 35, 43, 86 i 50. W regimencie rajtarii Georga Friedricha von Waldeck, biorące udział w letniej kampanii w Polsce i walkach przeciwko dywizji hetmana Wincentego Gosiewskiego w październiku 1656 r., po przeprowadzonych uzupełnieniach i redukcji z dwunastu do ośmiu kompanii; składały się one z: 92, 80, 50, 57, 70, 69, 80 i 64 żołnierzy, a w lipcu 1657 r. z: 61, 35, 49, 52, 60, 48, 40 i 52.

Analiza tych danych nasuwa wniosek, że średnie wyliczone dla okresów, gdy popis przeprowadzały jednostki stacjonujące w Księstwie, nienarażone na straty powstałe w wyniku działań wojennych, nie są adekwatne dla oddziałów uczestniczących równolegle w kampaniach. Dlatego najwłaściwsze wydaje się przeprowadzenie szacunków w okresach, gdy większość oddziałów znajdowała się na terenie Prus Książęcych, a więc pomijając okres dwóch kampanii w Polsce i ofensywy Gosiewskiego w Księstwie (lipiec—listopad 1656 r., marzec—czerwiec 1657 r.), walk ze Szwedami w Prusach Królewskich (wrzesień 1658 r.—maj 1659 r.) i w Kurlandii (od sierpnia 1659 r.)— tab. 1.

Tabela 1. Średnia liczebność kompanii piechoty, dragonii i rajtarii w Prusach Książęcych w latach 1656—1660

Data	Rajtaria				Dragonia				Piechota			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
VI 1656	70	6	476	79	23				91	34	2473	73
IX 1656					22	5	340	68	107	36	2329	67
XII 1656	103	73	5344	73	24	3	212	70	99	84	6026	72
V 1657									95	69	5175	75
VII 1657	98	26	1285	49	28	13	761	59	96	44	3011	68
I 1658	18	16	1269	79	14	2	183	92	32	25	1807	72
VII 1658	23	18	1636	91	15	10	876	88	41	37	3535	96
V 1659									46	19	1850	97
VI 1659	42	26	1960	75	19	11	922	84	46	10	856	86

1 — Ogólna liczba kompanii,

2 — Liczba kompanii, które przeprowadziły popis,

3 — Łączna liczba szeregowych żołnierzy,

4 — Średnia liczebność kompanii.

Tabela 2. Liczba kompanii rajtarskich na etacie pruskim — od czerwca 1656 do końca maja 1660

Wyszczególnienie	VI 1656	VII—VIII 1656	IX—XI 1656	XII 1656	I 1657	II 1657	III—V 1657	VI 1657	VII—VIII 1657	IX 1657	X—XI 1657	XII 1657—I 1658	II—III 1658	IV 1658	V—IX 1658	VI 1659	VIII 1659	IX—X 1659	XI 1659	0991 V—6591 IIX						
	Trabanci	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1															
Leibregiment	7	8	8	8	8	8	9	9	9	9																
B. R.											1	1	1	1	1	1	1	1	1	1						
K. Kom.											1	1	1	1	1	1	1	1	1	1						
Adrian				3																						
Brunse																										
Brunel	3	3	3	8	8	8	8	8	8	8																
Dörflinger				6	6	6	6	6	6	6																
Eller	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6																
Görtze				4	4	4	4	4	4	4																
Görtze	3	3	3	2	2	3	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3	3	3	3	3						
Halle				4	4	4	4	4	4	4																
Hill				4	4	4	4	4	4	4																
Kaltein	2	2																								
Kanneberg	10	10	10	8	8	8	8	8	8	8																
Katzeberg				4	4	4	4	4	4	4																
Katzeler				4	4	4	4	4	4	4																
Maasbach	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1																
Pfuel				4	4	4	4	4	4	4																
Polentz				4	4	4	4	4	4	4																
Pudlitz	1			4	4	4	4	4	4	4																
Quast				4	4	4	4	4	4	4																
Sachsen-Weimar	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6																
Schmiedt	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3														
Schönaich	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4						
Scyn-Witgenstein				5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5						
Stren			8	4	4	4	4	4	4	6	6	5	5	5	5	5	5	5	5	5						
Stren				4	4	4	4	4	4	6	6	5	5	5	5	5	5	5	5	5						
Versen				4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4						
Waldeck	12	12	12	8	8	8	8	8	8	8																
Wallenrodt G.H./Goltz	8	8	8	6	6	6	6	6	6	7	7	4	4	5	5	5	5	5	5	5						
Wallenrodt H.	4	4	4	6	6	6	6	6	6	4																
Wallenrodt M.				4	4	4	4	4	4	4																
Zastrov																										
RAZEM	70	71	77	103	100	101	97	101	92	93	19	18	19	18	23	24	25	27	31	41	42	44	43	44	33	31

Źródło: Kriegs Etats des Monats [...] über seiner Churfürstl. Durchl. zu Brandenburg in dero Hertzogthumb Preussen stehenden Armees, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX Hauptabteilung, 830/1—7, 838/1—8, 839/1—8, 840/1—9, 841, 842/1—5.

Tabela 3. Liczba kompanii dragonjskich na etacie pruskim — od czerwca 1656 do końca maja 1660

Wyszczególnienie	VI 1656	VII—VIII 1656	IX 1656	X—XI 1656	XII 1656—II 1657	III—V 1657	VI 1657	VII—VIII 1657	IX 1657	X—XI 1657	XII 1657	I 1658	II 1658	III—IV 1658	V—VI 1658	VII—IX 1658	X 1658—V 1659	VI—XI 1659	6591 XII 1659	I—V 1660
	Leibregiment	1	1	1	1	1	1	1	1	1	4	4	4	4	4	4	5	5	6	6
B. R.										4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	5
Auer	3	3	3	3						4	4	4	3	3	3	3	4	4	2	2
Görtzke																				1
Halle	2	3	2	2	2	3	3	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Hohendorf										4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	1
Kalkstein	5	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	2	2
Kanitz	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	1	1
Kanneberg	1	1	1	1																1
Mülben										1	1	1								1
Ritterforth	8																			1
Schönaich	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Sparr										4	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
Waldeck G. F.	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Wallenrodt G. H./Goltz	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Wallenrodt H.																				
RAZEM	31	23	22	26	24	25	26	28	29	14	14	14	13	14	15	16	18	19	16	17

Źródło: Kriegs Etats des Monats [...] über seiner Churfürstl. Durchl. zu Brandenburg in dero Hertzogthumb Preussen stehenden Arnee, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX Hauptabteilung, 830/1—7, 838/1—8, 839/1—9, 840/1—9, 841, 842/1—5.

Tabela 4. Kompanie piechoty na etapie pruskim — od czerwca 1656 do końca maja 1660

Wyszególnienie	VI—VIII 1656	IX 1656	X—XII 1656	I—II 1657	III—IV 1657	V 1657	VI—VIII 1657	IX 1657	X 1657—IV 1658	V 1658	VI 1658	VII—VIII 1658	IX—X 1658	XI—XII 1658	I 1659	II—VI 1659	VII 1659	VIII—IX 1659	XII 1659	I—V 1660
Leibregiment	6	6	6	6	6	6	6	6	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
B. R.																				
Bellicum			3	3	8	8	8	8	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Borowski			6	6	6	6	6	6												
Dobneck	10	10	6	6	6	6	6	6	4	4	4	4	4	4	5	5	5	5	2	2
Eulenburg	8	8	8	8	8	8	8	8							6	6	6	6	6	4
Goltz	10	10	8	8	8	8	8	8												
Götzen	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Halle																				
Hundebeck			6	6	6	6	6	6	4	4	4	4	4	4	4	5	5	5	2	2
Klingsporn									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Lehwaldt									1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Lessgewang	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	3	3	3	2	2
Moll																				
Müben			2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Nettelhorst			10	10	10	10	10	10	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Ritterforth																				
Schwern	12	12	12	7	7	7	7	7	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	6
Sieberg	12	12	12	12	12	12	12	12												
Sparr	6	5	5	8	8	8	8	12												
Waldeck G. F.	12	12	12	12	8	8	8	8												
Waldeck W.																				
Witgenstein																				
Garnizon Klappedy																				
RAZEM	91	107	105	99	87	87	95	96	94	32	40	42	41	44	44	45	46	63	50	48

Źródło: Kriegs Etats des Monats [...] über seiner Churfürstl. Durchl. zu Brandenburg in dero Hertzogthumb Preussen stehenden Armee, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX Hauptabteilung, 830/1—7, 838/1—8, 839/1—8, 840/1—9, 841, 842/1—5.

Z trzynastu kompanii dragońskich, które popisały się w lipcu 1657 r., pięć brało udział pod komendą Waldecka w kampanii w Polsce. Stan każdej z nich po zakończeniu walk nie przekraczał czterdziestu żołnierzy, w dwóch spadł poniżej trzydziestu. Znacznie zaniża to rzeczywistą średnią, która dla pozostałych ośmiu kompanii wynosiła około siedemdziesięciu żołnierzy. Podobnie przedstawia się przeciętna liczebność w dwunastu kompaniach dragońskich w grupie Sparra na Podlasiu (nie toczono tam praktycznie żadnych walk), pomijając kompanię gwardii elektorskiej i przyboczną Generalfeldzeugmeistra (liczyły odpowiednio: 117 i 174 żołnierzy, stan pozostałych wynosił od trzydziestu ośmiu do osiemdziesięciu siedmiu). Podobnie w tym miesiącu w kompaniach rajtarskich średnią zaniża dwadzieścia, które poniosły znaczne straty wiosną w Polsce, a liczące przeciętnie 42 żołnierzy. Bardziej zasadne wydaje się uwzględnienie liczebności rajtarii znajdującej się pod komendą Sparra, tym bardziej że w jego grupie znalazła się większość tych jednostek — razem 57 kompanii liczących łącznie 4111 żołnierzy (przeciętnie siedemdziesięciu dwóch na kompanię).

Również dla piechoty wydaje się, że średnie w lipcu 1657 r. i czerwcu 1659 r. są zaniżone. Obliczona na podstawie większej liczby danych (z sześćdziesięciu dziewięciu kompanii) przeciętna w maju 1657 r. jest zbliżona do średniej w grudniu 1656 r. W tym okresie piechota nie uczestniczyła praktycznie w żadnych walkach, nie ma więc uzasadnienia dla tak dużych ubytków. Podobnie w czerwcu 1659 r., po zakończeniu walk w Prusach Królewskich, trudno wytłumaczyć inaczej znaczny spadek liczebności kompanii w stosunku do poprzedniego miesiąca.

Biorąc pod uwagę wymienione zastrzeżenia, można szacować liczebność wojsk zgromadzonych w Prusach Książęcych następująco:

	rajtaria	piechota	dragonia
czerwiec 1656	5500	6650	
grudzień 1656	7500	7100	1700
lipiec 1657	6700	7100	1450
styczeń 1658	1400	2300	
lipiec 1658	2100	3950	1300
czerwiec 1659	3150	4450	1600

Stan armii skoncentrowanej w Księstwie nigdy nie przekroczył 20 tys. żołnierzy, a nawet w miesiącach, gdy liczba stacjonujących tu kompanii osiągnęła najwyższy poziom (grudzień 1656 r.) znacznie od niego odbiegał, przekraczając 16 tys. żołnierzy szeregowych. W Księstwie znajdował się już wtedy korpus Dörflingera, a we wrześniu przeprowadzono dodatkowe werbunki w kilku regimentach (regimencie pieszym gwardii, piechocie Sparra, Waldecka, Goltza i Siegberga), mające m.in. uzupełnić straty powstałe w wyniku kampanii w Polsce. Fryderyk Wilhelm wydał wtedy rozkazy rekrutacji łącznie blisko 2 tys. żołnierzy²⁸. Przystępując do wojny z Rzeczpospolitą w lipcu 1656 r. Fryderyk Wilhelm miał pod swoimi rozkazami w Prusach Książęcych najwyżej 14 tys. wojska (nie licząc oficerów i personelu). Poważnie, bo o ponad 25% redukuje to ustalenia Curta Jany, który liczebność armii elektorskiej szacował na około 19 tys. szeregowych²⁹. Znakomity badacz i znawca dziejów wojskowości pruskiej popełnił błąd przyjmując za

28 GStAPK, XX HA, OsF 831, k. 366—375.

29 C. Jany, op. cit., ss. 121—122.

podstawę obliczeń regulaminowe stany jednostek, które rzekomo miały osiągnąć po akcji werbunkowej prowadzonej do czerwca 1656 r.

Zwraca również uwagę duża liczebność rajtarii w stosunku do piechoty i dragonii. W grudniu 1656 r., po przybyciu do Prus Książęcych złożonego z jazdy korpusu Dörflingera, rajtarzy stanowili najwyższy procent ogólnego stanu armii elektorskiej w Księstwie. Straty poniesione przez grupę Waldecka podczas wiosennej kampanii w Polsce w 1657 r. proporcje te zmieniły na korzyść piechoty. Można jednak stwierdzić ogólnie, że stosunek kawalerii do piechoty w okresie od czerwca 1656 r. do września 1657 r. kształtował się w przybliżeniu jak 1:1. Uległ on zmianie po wycofaniu przez Fryderyka Wilhelma większości wojsk do Marchii, od początku 1658 r. kształtował się jak 2:3. Piechota rzadko uczestniczyła w operacjach ofensywnych, służyła raczej do zabezpieczenia Księstwa, obsadzała ważniejsze twierdze i zamki pograniczne, takie jak Pisz. Tylko w letniej kampanii 1656 r. Fryderyk Wilhelm wyprowadził większą grupę regimentów pieszych z Prus. Sparr, który w lipcu 1657 r. prowadził działania na Podlasiu, miał pod swoją komendą dwukrotnie więcej rajtarii niż piechoty³⁰. W 1658 i 1659 r. w Prusach Królewskich i Kurlandii działania zaczepne przeciw Szwedom odbywały się również głównie z udziałem kawalerii. Zaskakująco mały był udział liczebny dragonii w stosunku do rajtarii i piechoty: w okresie do września 1657 r. liczba dragonów stanowiła około 10% ogólnego stanu wojsk w Księstwie, od 1658 r. wzrosła do ponad 20%. Zdarzało się, jak np. w lipcu 1657 r., że kompanie piesze były doraźnie przekształcane w dragońskie, np. kompanie Krachta i Weilera z regimentu Goltza oddane pod komendę Sparra.

Przedstawione wyliczenia mogą zmienić wyobrażenie o militarnej sile elektora brandenburskiego. Mogą również nieco weryfikować poglądy na wielkość obciążenia pruskich poddanych Fryderyka Wilhelma, związanych z utrzymaniem wojska. Wielkości sum wypłaconych przez Księstwo w tym okresie w zasadzie podawane są jedynie w przybliżeniu. Kriegs-Etats dają możliwość w miarę precyzyjnego ich obliczenia. Jest to jednak temat na osobną publikację.

Zusammensetzung und zahlenmäßige Stärke der Armee im Herzogtum Preußen in den Jahren 1656—1660

Zusammenfassung

In dem Aufsatz wird die Zusammensetzung und die zahlenmäßige Stärke der in Herzogtum Preußen in den Jahren 1656—1660 versammelten Armee bestimmt. Die Quellengrundlage bildeten die preußischen „Kriegs-Etats“, die seit Februar 1656 vom Generalkriegskommissariat geführte Evidenz der preußischen Militäreinheiten, die die Ausgaben für ihre Unterhaltung dokumentiert hat.

Im Oktober 1657 zog Friedrich Wilhelm den Großteil seiner Armee in seine Besitztümer im Reich ab. Die Reiterei befehligte Georg Friedrich von Waldeck, die Infanterie der Oberbefehlshaber der kurfürstlichen Armee, Otto Christoph von Sparr. Im Oktober 1657 übergab der Kurfürst die volle Kompetenzen als Oberbefehlshaber dem Statthalter des Herzogtums Preußen Boguslaw Radziwiłł.

In der brandenburgisch-preußischen Armee war die Grundorganisationseinheit die Kompanie, die sich vorschriftsmäßig aus dem Kompaniestab, 100 Soldaten und dem Lager [*tabor*] mit Personen zusammensetzte. Aus

30 GStAPK, XX HA, OsF 838/5, k. 56—60.

der Kompanie gingen zwei Regimenter (4—12 Kompanien), Schwadronen (2—4) hervor, es existierten darüber hinaus Freikompanien, die durch den Oberst oder den Oberstleutnant geleitet wurden.

Auf dem preußischen Stellenplan befanden sich im Zeitraum vom Februar 1656 bis Mai 1660 insgesamt 41 Regimenter, 16 Schwadronen und 17 Freikompanien sowie Artillerie und Kriegsmarine. Die tatsächliche Anzahl der Einheiten lässt sich aufgrund der „rolli“ bestimmen, einer Namensliste, die während der Musterung gemacht wurde. Da die Musterung nicht regelmäßig stattfand, konnte man die Stärke der Armee im Herzogtum Preußen nur aufgrund des Durchschnitts des Kompaniezustandes ausrechnen. Aufgrund dessen lässt sich sagen, dass die im Herzogtum Preußen konzentrierte Armee Mitte 1656 ca. 14. Tsd. Soldaten zählte, im Dezember 1656 erreichte sie 16. Tsd. Soldaten.